

УДК 303.446.2:06.053.52:378.14

DOI <https://doi.org/10.32782/3041-1351/2023-1-7>

Присакар Володимир Васильович

кандидат педагогічних наук, доцент,
викладач кафедри інклюзивної освіти, реабілітації та гуманітарних наук
факультету соціо-психологічної діяльності та реабілітації,
Навчально-реабілітаційний заклад вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»
vvp0402@ukr.net
ORCID ID: 0000-0001-7843-9839

Козак Раїса Віталіївна

кандидат філологічних наук, доцент,
викладач циклової комісії соціальної роботи, психології,
фізичної реабілітації та фундаментальних дисциплін
Відокремлений структурний підрозділ «Кам'янець-Подільський фаховий коледж»
Навчально-реабілітаційного закладу вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут»
rajakozak1916@ukr.net
ORCID ID: 0000-0002-4779-1765

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖКУЛЬТУРНОЇ КОМУНІКАЦІЇ У ПРАКТИЦІ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

У статті розкрито особливості міжкультурної комунікації у професійній діяльності соціального працівника, оскільки етнокультурне розмаїття України вимагає ефективної соціальної роботи з представниками етнічних меншин на її території. На основі аналізу етнонаціональної структури населення України, досліджень і публікацій вітчизняної та зарубіжної соціально-педагогічної науки визначена мета статті, яка полягає у розкритті основних критеріїв, що визначають успішне здійснення процесу міжкультурної комунікації у практиці соціальної роботи. Спираючись на численні наукові дослідження питань підготовки фахівців соціальної галузі, психолого-педагогічні аспекти міжкультурної комунікації та процесу формування міжкультурної компетенції фахівців, автори чітко обґрунтували недостатній рівень дослідження цієї актуальної проблеми. У статті на основі порівняльного аналізу найбільш поширених визначень описуваного поняття «міжкультурна комунікація» охарактеризовано соціально-педагогічні аспекти, що визначають процес міжкультурної комунікації, описано труднощі, які можуть бути у практиці соціальної роботи в умовах поліетнічного середовища, наголошено на сукупності культурологічних знань, умінь та особистісних якостей, якими повинен володіти соціальний працівник для успішної реалізації міжкультурної комунікації з клієнтами. Значне місце у статті відведено результатам проведеного дослідження щодо рівня підготовки майбутніх соціальних працівників до міжкультурної комунікації, на основі чого зазначено окремі недоліки, що наявні у підготовці фахівців соціальної сфери, такі як відсутність чіткої орієнтації у питаннях етнокультурних традицій народів України; недостатня усвідомленість значення особливостей поліетнічного середовища для ефективної міжкультурної комунікації з представниками етнічних меншин; недосконалість навчальних програм з підготовки соціальних працівників з урахуванням особливостей міжкультурної комунікації в умовах поліетнічного регіону. У результаті аналізу даних відкритого опитування студентів підтверджено, що у практиці соціальної роботи з представниками етнічних меншин наявні труднощі, які ускладнюють процес міжкультурної комунікації. Для забезпечення ефективності міжкультурної комунікації у системі підготовки соціальних працівників автором виділені базові соціально-педагогічні критерії, що визначають готовність майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в поліетнічному середовищі: когнітивний, змістово-процесуальний, мотиваційний, особистісно-адаптивний. У сформульованих висновках зазначено низку психолого-педагогічних умов щодо успішної підготовки працівників соціальної сфери до міжкультурної комунікації. У контексті вивчення проблеми, що розглядається у статті, окреслено перспективи дослідження окремих аспектів соціальної роботи з представниками етнічних груп у місцях їхнього компактного проживання на теренах України.

Ключові слова: культура, комунікація, міжкультурна комунікація, культурологічні знання, соціальна робота, соціальний працівник, етнічні меншини, поліетнічне середовище, міжкультурні відмінності, інклюзивна освіта, інклюзивне освітнє середовище.

Prysakar Volodymyr Vasylyvich

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Lecturer at the Department of Inclusive Information, Rehabilitation and Humanistic Sciences
of the Faculty of Socio-Psychological Activity, Rehabilitation and Professional Education,
Educational and Rehabilitation Institution of Higher Education "Kamianets-Podilskyi State Institute"

Kozak Raisa Vitaliivna

Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Lecturer at the Cycle Commission of Social Work, Psychology, Physical Rehabilitation and Fundamental Disciplines,
Separate Structural Subdivision "Kamianets-Podilskyi Professional College"
of the Educational and Rehabilitation Institution of Higher Education "Kamianets-Podilskyi State Institute"

**SOCIO-PEDAGOGICAL ASPECTS OF INTERCULTURAL COMMUNICATION
IN THE PRACTICE OF SOCIAL WORK**

The article reveals the features of intercultural communication in the professional activity of a social worker in the context of a multi-ethnic region, since the ethnic and cultural diversity of Ukraine requires effective social work with representatives of ethnic minorities in its territory. Proceeding from the analysis of the ethno-national structure of Ukraine's population, research and publications of national and foreign socio-pedagogical science, the article aims to reveal the basic criteria that determine the successful implementation of the process of intercultural communication in the practice of social work. Relying on numerous scientific studies of the training issues faced by social field specialists in the psychological and pedagogical aspects of intercultural communication and the process of formation of intercultural competence of specialists, the author clearly identifies the insufficient level of research of this topical problem. The paper describes the socio-pedagogical aspects that define the process of intercultural communication on the basis of comparative analysis of the most common definitions of the described concept of «intercultural communication»; it describes the difficulties that may arise in the practice of social work in the context of multiethnic environment, focuses on the totality of cultural and cultural knowledge and the personal qualities that a social worker must possess in order to successfully implement intercultural communication with clients. Significant place in the article is given for the research findings on the preparedness level of future social workers for intercultural communication. Certain shortcomings evident in the training of social specialists, such as: lack of clear orientation on the issues of ethno-cultural traditions of Ukraine's peoples; lack of awareness of the importance of the features of a multi-ethnic environment for effective intercultural communication with representatives of ethnic minorities; and flawed training programs for social workers are taken into account against the background of intercultural communication in the multiethnic region. As a result of the analysis of the data of the open-ended students' survey, it is confirmed that in the practice of social work with representatives of ethnic minorities there are difficulties that complicate the process of intercultural communication. To ensure an effective intercultural communication in the system of training social workers, the author identifies basic social and pedagogical criteria that determine the willingness of future social workers to engage in a professional activity that takes place in a multiethnic environment: it includes cognitive, content-procedural, motivational, and personality-adaptive aspects. The conclusions state a number of psychological and pedagogical conditions for successful preparation of social workers for intercultural communication. In the context of the research problem, the article outlines the prospects of exploring certain aspects of social work with representatives of ethnic groups in the places of their compact residence in Ukraine.

Key words: culture, communication, intercultural communication, cultural knowledge, social work, social worker, ethnic minorities, multi-ethnic environment, intercultural differences, inclusive education, inclusive educational environment.

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо розвитку освіти є виховання людини демократичного світогляду, яка дотримується громадських прав і свобод, з повагою ставиться до традицій, культури, віросповідання та мови спілкування народів, історії та культури всіх корінних народів і національних меншин, які проживають в Україні [4, с. 690]. В Україні розселення етносів має виразну регіональну визначеність. Центральна і Північно-Західна Україна є історично основними регіонами розселення українського етносу, який найменше змішаний з іншими етносами. Найбільша частка українців зафіксована у населенні Тернопільської (96,8%) та Волинської (94,6%) областей, найнижча – в АР Крим (25,8%), Луганській (51,9%), Донецькій (50,9%), Одеській (54,6%) областях [5]. Отже, етнокультурне розмаїття українського суспільства спонукає кожного індивіда до конструктивної комунікації, формування в собі позитивного ставлення до представників інших народностей, розвитку знань про їхню культуру, звичаї, традиції тощо.

В умовах глобалізації сучасного світу та інформатизації суспільства розширюються можливості

комунікації як між окремими індивідами, так і між цілими культурами. Так, стрімка активізація міжнародних і міжнаціональних контактів спонукає дедалі більшу кількість українців долати перешкоди не лише власне мовного, але й культурно-ментального бар'єрів між представниками різних етнічних культур (наприклад, європейською чи латиноамериканською). З іншого боку, міжкультурна комунікація передбачає спілкування людей, які не обов'язково повинні належати до різних національних лінгвокультурних спільнот, адже всередині однієї культури виокремлюють мікро- або субкультури, де також наявні культурно специфічні смисли, а представники цих субкультур (наприклад, територіальної, регіональної, вікової, статевої) по-різному сприймають світ. Таким чином, люди з відмінних соціальних або культурних середовищ, орієнтуючись на звичні для них правила й норми взаємодії, стандарти способу життя, потрапивши в інше соціокультурне середовище, можуть відчувати як внутрішній психологічний дискомфорт, так і проблеми в регуляції своєї поведінки, тобто проблеми міжкультурної комунікації.

З огляду на актуальність проблеми, недостатню розробленість її теоретичних і практичних аспектів, незабезпеченість достатньою мірою держави кваліфікованими соціальними працівниками, здатними до ефективної міжкультурної комунікації, та низький рівень змістового і методичного забезпечення у підготовці фахівців сформувався вибір теми статті.

Мета статті полягає у розкритті соціально-педагогічних аспектів, що визначають процес міжкультурної комунікації у практиці соціальної роботи.

Аналіз досліджень і публікацій. Соціальні, етнічні та інші чинники міжкультурної комунікації розкрито у наукових працях Ю. Арутюняна, Ю. Бромлея, Л. Дробіжевої, І. Кона, В. Конецької, О. Садохіна. Питання підготовки фахівців до роботи в полікультурному середовищі досліджували Р. Агадулін, Я. Гулецька, О. Гуренко, О. Нечасва, Ю. Рябова. Психологічні та емоційні складники міжкультурної комунікації, проблеми ціннісних орієнтацій і мотивації у процесі спілкування стали об'єктом досліджень М. Вороніної, Н. Захарчук, Н. Кобзар, Л. Моїсеєнко, Т. Устименко. Теоретичне осмислення окремих аспектів формування міжкультурної компетентності фахівців представлено у працях Т. Андрощенка, Л. Вовк, О. Гриви, В. Кеміня, І. Ключковської, Н. Микитенко, Ю. Яценка. Феномен міжкультурної комунікації вивчали зарубіжні вчені, зокрема Р. Вайсмен, Ф. Джант, Д. Клоф, Р. Портер, Р. Сколлон, Е. Холл. У низці досліджень з цієї проблематики варто відзначити концепцію етнічного плюралізму, розроблену вченими із США П. Брасом, П.Л. Ван ден Бергом, М. Хохтером, що торкається питань дотримання толерантної культури на основі співіснування різних етнонаціональних товариств у межах єдиного соціокультурного середовища.

Оглядовий аналіз досліджень і публікацій свідчить про те, що у вітчизняній соціально-педагогічній науці малодослідженою залишається проблема міжкультурної комунікації у практиці соціальної роботи, що суперечить потребам суспільства у підготовці кваліфікованих працівників до професійної діяльності щодо надання соціальної допомоги представникам інших культур.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз філософської, соціологічної, психологічної та культурологічної літератури дає змогу виділити кілька найпоширеніших понять терміна «міжкультурна комунікація». За визначенням Т. Колбіної, «міжкультурна комунікація виступає формою соціальної взаємодії представників різних культур, що здійснюється задля вирішення проблем професійного та особистісного характеру» [1, с. 28]. На думку Н. Ларіної, «міжкультурна комунікація є соціальним феноменом, сутність якого полягає в конструктивній чи деструктивній взаємодії між представниками різних культур (національних та етнічних) чи субкультур у межах чітко визначеного просторово-часового обсягу» [2, с. 96]. Найбільш точно і конкретно, на нашу думку, сутність зазначеного поняття розкриває тлумачення такого змісту: «Міжкультурна комунікація – комунікація між представниками окремих культур, коли один учасник виявляє культурну відмінність іншого. Це обмін інформацією, почуттями,

думками представників різних культур. Найважливіша в бізнесі, туризмі, спорті, особистих контактах, науковому та освітньому просторі тощо» [3]. Це визначення ми використовуємо як основне у нашій роботі, як таке, що найбільше відповідає меті дослідження.

Поняття «міжкультурна комунікація» є багатоплановим, що охоплює дві головні складові частини: культуру і комунікацію. Культура не тільки впливає на комунікацію, але й сама зазнає її впливу, коли людина в тій чи тій формі комунікації засвоює норми та цінності культури. Аналізуючи процес міжкультурної комунікації, маємо виділити такі її принципи.

1. Міжкультурне спілкування і взаємодія базуються на розумінні культурних відмінностей.

2. Міжкультурна комунікація може бути невдалою, коли здійснюється напад на систему цінностей, прийнятих в культурі іншої людини; зачіпаються національні почуття; принижується національна гідність.

3. У процесі міжкультурної комунікації важливо орієнтуватися на майбутнє, а не на минуле. Безумовно, починаючи міжкультурне спілкування, необхідно знати минуле, історію свого та інших народів, їхню культуру, мистецтво, літературу, історію відносин між ними, проте домінувати має перспективне майбутнє.

4. Метою міжкультурної комунікації є пріоритет дотримання інтересів партнера в його культурі [5, с. 103–104]. Отже, вияв поваги й цікавості до культури свого та інших народів, позитивні оцінки перспектив їх розвитку – підґрунтя ефективної комунікації.

Таким чином, у соціальній роботі з представниками інших національностей та етнічних груп культурологічні знання повинні бути невід'ємною складовою частиною професійної етики соціального працівника. Це, на нашу думку, уможливорює урахування основних нюансів щодо вирішення складних питань, які стосуються національних, культурних аспектів, бо кожен народ має свою невербальну знакову систему, звичаї, традиції, багато з яких свято шануються ним. Крім цього, задля досягнення взаєморозуміння у процесі міжкультурної комунікації соціальний працівник повинен оволодіти й низкою культурних моделей спілкування та використовувати їх у повсякденній практичній діяльності. Працюючи з клієнтами, соціальний працівник може стикнутися з необхідністю надати їм допомогу у налагодженні ефективних контактів з представниками інших культур у разі їхнього переїзду чи зміни місця роботи, а також і сам відчуті труднощі у міжкультурній комунікації, спілкуючись з людьми, що належать до різних соціокультурних середовищ. Поява психологічних труднощів під час міжкультурної комунікації (занепокоєння, тривога, невпевненість, розчарування, страх тощо) зумовлена, на думку Т. Колбіної, тим, що учасники міжкультурної комунікації, які є представниками різних культур, мають відмінності у світогляді, ціннісних орієнтаціях, комунікативному стилі, особистісних характеристиках, нормах комунікативної поведінки, недосконало володіють засобами комунікації (вербальними, невербальними) тощо [1, с. 14]. При цьому розбіжності або неспівпадіння будь-яких культурних явищ, звичних у своїй культурі, у ситуації взаємодії з представниками іншої культури викликають комплекс переживань,

які часто у науковій літературі позначаються категорією «чужинність» [1, с. 18]. Соціальний працівник зможе успішно налагоджувати процес міжкультурної комунікації з клієнтами, якщо він насамперед визначатиме можливість переживання ними відчуття чужинності як щодо інших людей, так і стосовно оточуючих до себе.

Особистісна невідповідність соціального працівника до роботи в означених ситуаціях може бути зумовлена його центрацією на «типовій» моделі особистості, тобто коли консультативний чи коригувальний вплив здійснюється лише після співвіднесення переживань і поведінки клієнта з певним зразком (віковим, культурним, статевим, національним тощо). У такому разі фахівець може спричинити появу в клієнта почуття власної неповноцінності, оскільки ігнорує наявність у нього труднощів, зумовлених саме приналежністю його до певної культури чи субкультури, вважаючи проблеми, з якими стикнувся клієнт, лише наслідком його особистісних особливостей. Професійним самовдосконаленням повинен зайнятися і фахівець, який, навпаки, надмірно загострює свою увагу на культурних, регіональних, мовленнєвих, статусних чи інших соціокультурних особливостях клієнтів, адже це також може загострити переживання клієнтом своєї «чужинності», викликавши труднощі адаптації в новому соціокультурному середовищі. Соціальний працівник буде більш успішно налагоджувати МКК із клієнтами, якщо він насамперед визнаватиме можливість переживання ними почуття чужинності як щодо інших людей, так і стосовно оточуючих до себе.

Оскільки одна й та ж людина може належати до декількох культурних груп залежно від її місця народження, національності, етнічної групи, сімейного статусу, статі, віку, рідної мови, освіти, фізичного стану, сексуальної орієнтації, релігії, професії, місця роботи та корпоративної культури, наслідком переживання індивідом почуття чужинності є непорозуміння, виникнення стереотипів і упереджень щодо представників іншої культури та її носіїв.

Задля визначення стану підготовки майбутніх соціальних працівників до міжкультурної комунікації у Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка та Навчально-реабілітаційному закладі вищої освіти «Кам'янець-Подільський державний інститут» на випускних курсах спеціальності «Соціальна робота» (освітні рівні: бакалавр) було проведено опитування. На запитання «Чи вважаєте Ви доцільним здійснення підготовки соціальних працівників до міжкультурної комунікації?» у відповідях 62,7% опитаних зазначено доцільність такої підготовки; 23,6% не вважають за потрібне здійснення підготовки фахівців у такому напрямі; 13,7% респондентів не змогли визначитись у тому, чи потрібна взагалі така підготовка. Більшість опитаних студентів вважає, що у вищих навчальних закладах України має здійснюватися підготовка майбутніх соціальних працівників до міжкультурної комунікації у процесі професійної діяльності.

На запитання «Чи надання соціальної допомоги представнику іншої культури відрізняється від

надання такої ж допомоги представнику культури, до якої Ви належите?» «так» відповіли 65,8% студентів; зазначили, що різниці немає, 18,7%; 15,5% не змогли визначитися з відповіддю.

Відповіді на запитання «Чи є достатніми Ваші знання про культурні особливості представників інших національностей, що проживають у Вашому регіоні?» були такими: 30,8% студентів вважають свої знання достатніми, 61,7% не вважають свої знання достатніми, а 7,5% не знають відповіді.

Для виявлення труднощів у процесі міжкультурної комунікації в практиці соціальної роботи студентам було запропоновано відповісти на відкрите питання «Що, на Вашу думку, є найбільш складним в практиці соціальної роботи з представниками етнічних меншин?». За результатами опитування було виявлено шість найпоширеніших висловлювань щодо важливості міжкультурної комунікації як напряму професійної діяльності соціального працівника:

- недостатність знань про культурні особливості різних етносів, що проживають на території України (31%);
- відсутність налагодженої взаємодії з керівниками національних товариств, об'єднань та спілок у регіоні, що ускладнює надання соціальної допомоги клієнтам в процесі міжкультурної комунікації (17%);
- нерозуміння сутності і важливості соціальної роботи з національними меншинами з боку громадськості (19%);
- високий ризик, пов'язаний зі складністю роботи соціальних працівників та з тим, що процес міжкультурної комунікації з національними меншинами є свого роду провокацією щодо невдачі або зриву (якщо брати до уваги соціальну роботу з представниками ромської общини) (14%);
- додаткове навантаження для соціального працівника (21%);
- інші висловлювання (18%).

Результати проведеного дослідження вказують на те, що у професійній підготовці майбутніх соціальних працівників до міжкультурної комунікації в умовах поліетнічного регіону наявні недоліки, такі як: відсутність чіткої орієнтації у питаннях етнокультурних традицій народів України, оскільки більшість опитаних не оцінює свої знання як достатні для ведення належної професійної діяльності з представниками етнічних меншин, що потребує відповідних знань, умінь та особистісних якостей; недостатня усвідомленість значення особливостей поліетнічного середовища для ефективної міжкультурної комунікації в процесі надання соціальної допомоги представникам етнічних меншин; недосконалість навчальних програм з підготовки соціальних працівників з урахуванням особливостей міжкультурної комунікації в умовах поліетнічного регіону (застосування інтерактивних методів, проведення тренінгових занять, навчальних ігор тощо).

Важливими умовами забезпечення ефективності міжкультурної комунікації вважаємо обов'язкове врахування базових соціально-педагогічних критеріїв, що визначають готовність майбутніх соціальних працівників до професійної діяльності в поліетнічному середовищі:

- когнітивний критерій, який орієнтує соціального працівника на оптимальний стиль спілкування з клієнтами відповідної культурної чи національної приналежності;

- змістово-процесуальний критерій, що включає професійні та спеціальні теоретичні знання (здатність побачити взаємовідносини між різними культурами, бути посередником, інтерпретувати одну культуру у зв'язку з іншими, уміння бути критичним і володіти аналітичним розумінням особистості та іншої культури);

- мотиваційний критерій, який передбачає у навчальній діяльності майбутніх соціальних працівників стимулювання інтересу до професійних знань та усвідомлення необхідності набуття професійних умінь та навичок; інтерес та бажання до здійснення міжетнічного спілкування в іноетнічному середовищі;

- особистісно-адаптивний критерій, що характеризує адаптацію соціальних працівників до нових ситуацій, нового соціокультурного середовища, толерантне емоційне ставлення до різноманітних фактів іншої культури, що дозволяє керувати своїми почуттями та психологічними реакціями щодо її представників, готовність сприймати та інтерпретувати прояви культурних розбіжностей, емпатійно ставитися до них, створювати у процесі комунікації спільне значення, ґрунтоване на загальнолюдських цінностях.

Висновки і пропозиції. Отже, важливою та суттєвою складовою частиною професійної діяльності соціального працівника в умовах етнонаціонального та етнокультурного розвитку українського суспіль-

ства є процес взаємодії з представниками інших культурних етносів.

Аналіз соціально-педагогічних аспектів, що визначають процес міжкультурної комунікації, дозволяє окреслити сукупність культурологічних знань та особистісних якостей, якими повинен володіти соціальний працівник для успішного налагодження міжкультурної комунікації з клієнтами.

Ефективність міжкультурної комунікації у системі підготовки соціального працівника забезпечується низкою психолого-педагогічних умов:

- застосування культурологічного підходу до професійної підготовки майбутніх соціальних працівників;

- здійснення міжпредметної координації на основі включення елементів етнокультури до вивчення дисциплін професійного спрямування та загальногуманітарного циклу;

- формування у студентів ціннісного ставлення до міжкультурних відмінностей представників різних культур в умовах поліетнічного регіону;

- розвиток позитивної мотивації до міжкультурної комунікації з представниками інших культур у процесі майбутньої професійної діяльності.

У контексті вивчення зазначеної проблеми подальшого дослідження потребують такі аспекти, як розроблення та активний розвиток практики соціальної роботи з окремими етнічними групами в Україні, особливості підготовки студентів вищих навчальних закладів до конструктивного міжкультурного спілкування та підвищення у них рівня міжкультурної комунікативної компетентності.

Список літератури

1. Колбіна Т. Теоретико-методологічні засади формування міжкультурної комунікації студентів вищих навчальних закладів економічного профілю: автореф. ... дис. докт. пед. наук: спец. 13.00.04. Запоріжжя, 2010. 36 с.
2. Ларіна Н. Міжкультурна комунікація як феномен впливу на відносини суб'єктів владних повноважень державно-адміністративної та політичної діяльності. *Право та державне управління*. 2013. № 2 (11). С. 93–97.
3. Міжкультурна комунікація. *Вікіпедія*. URL: <https://uk.wikipedia.org> (дата звернення: 30.12.22).
4. Національна доктрина розвитку освіти. *Історія української школи і педагогіки*: хрестоматія / за ред. В. Кременя. Київ, 2003. С. 688–704.
5. Огульчанський Ю. Етнічна структура українського суспільства: уявні та дійсні проблеми. Популярний нарис. Київ, 2006. 68 с.
6. Почебут Л. Взаєморозуміння культур і методи етнічної і крос-культурної психології. *Психологія міжетнічної толерантності*: навчальний посібник. 2005. 281 с.

References

1. Kolbina T. (2010). *Teoretyko-metodolohichni zasady formuvannia mizhkulturnoi komunikatsii studentiv vyshchikh navchalnykh zakladiv ekonomichnoho profilu: avtoref. dys. dokt. ped. nauk: 13.00.04* [Theoretical and methodological principles of the formation of intercultural communication of students of higher educational institutions of economic profile: abstract of the dissertation of the Doctor of Pedagogical Sciences: 13.00.04]. Zaporizhzhia. 36 s. [in Ukrainian]
2. Larina N. (2013). *Mizhkulturna komunikatsiia yak fenomen vplyvu na vidnosyny sub'ektiv vladnykh povnovazhen derzhavno-administratyvnoi ta politychnoi diialnosti* [Intercultural communication as a phenomenon of influence on the relations of subjects of power in state-administrative and political activity]. *Pravo ta derzhavne upravlinnia*. № 2 (11). S. 93–97. [in Ukrainian]
3. Wikipedia (2022). *Mizhkulturna komunikaziya* [Intercultural communication]. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org>. [in Ukrainian]
4. Kremin V. (ed) (2003). *Natsionalna doktryna rozvytku osvity. Istoriia ukrainskoi shkoly i pedahohiky. Khrestomatia* [National doctrine of education development. History of Ukrainian school and pedagogy. Reader]. Kyiv. S. 688–704. [in Ukrainian]
5. Oghylchanskii Yu. (2006). *Etnichna struktura ukrainskoho suspilstva: uiaivni ta diisni problemy* [Ethnic structure of Ukrainian society: imaginary and real problems]. *Populiarnyi narys*. Kyiv. 68 s. [in Ukrainian]
6. Pochebut L. (2005). *Vzaiemorozuminnia kultur i metody etnichnoi i kros-kulturnoi psykholohii* [Mutual understanding of cultures and methods of ethnic and cross-cultural psychology]. *Psykholohiia mizhetnichnoi tolerantnosti: navch. posibnyk*. 281 s.